

Csillagászat története

Nagy Károly csillagászata

Sic transit gloria mundi

„Életemben sok gyűjteményt láttam már, de ilyen, mint e bicskei, még sehol sem találtam.”

Stampfer bécsi műegyetemi tanár véleménye, a Nagy Károly által Ferenc Józsefnek ajándékozott csillagda megtekintésekor

A két világháború között

A bicskei Galagonyás-dombon lévő, Nagy Károly csillagvizsgálójának is helyet adó, eredetileg is Batthyány-birtok újabb fénykora rövid ideig tartott. A felújítások 1914-től kezdődhettek, amikor a Bicskén lévő nagy Batthyány-kastély a hozzá tartozó más-félezer kataszteri hold birtokkal együtt egy házasság révén ismét Batthyány-tulajdon lett. (Károlyi Zsuzsanna gróf – a későbbi köztársasági elnök féltestvére – 1912-ben vásárolta meg a bicskei birtokot, 1914-ben nőül ment gróf Batthyányi Gyulához.)

A bicskei Hegyi-kastély 1928-ban. Az épületből mára semmi nem maradt

Batthyány Gyula a Hegyi-kastélyból „kortisztelő ízléssel modern múzsáotthont” alakított ki. Az eredetileg a csillagvizsgáló személyzete számára szolgáló klasszicista épületet fényűzően berendezték, és az addig még teljesen el nem készült mauzóleum építését nemes vörös márvány felhasználásával, Pollack szellemében befejezték.

Batthyány Kázmér és Nagy Károly birtoka így ismét egyesülhetett. Az I. világháborút Bicske komolyabb veszteségek nélkül vészelte át. Az uralkodói jogainak gyakorlását 1921-ben (ismét) megkísérlő, vonaton Sopron felől Budapest felé tartó IV. Károly király és Zita királyné Bicskén egy időre megálltak, a Batthyány-kastélyt előkészítették a királyi pár fogadására. Ám a király nem akarta megteremteni annak lehetőségét, hogy a Batthyány-család birtokán foghassák el, elkerülvén, hogy felidézzék „a család ama szerencsétlen ősenek emlékét”, akit Ferenc József kivégeztetett.

1928-ban a Batthyány-kastélyt és 50 hold parkját 600 ezer pengőért megvette a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium, majd 1929-ben a székesfőváros kezelésébe került. (A tulajdonjog az államé maradt, Budapest jelképes évi 20 aranypengőt fizetett a használatért.) A kastélyban Horthy Miklósnéről elnevezett anya- és csecsemővédelmi intézet, átmeneti leányotthon létesült. Az intézetben folyó munkával a székesfőváros a Szent Keresztről elnevezett Irgalmas Nővéreket bízta meg. A funkcióváltozás igen nagy anyagi ráfordítást igényelt. A kastély teljes felújítása, artézi kút fúrása, központi melegvízfűtés bevezetése stb. nagyjából 610 ezer pengőbe kerültek. Az 50 holdas park nagyobbik felén gazdaságot létesítettek. Az ünnepélyes átadásra 1929. december 3-án került sor. A megnyitón részt vett Horthy Miklós, Magyarország kormányzója és felesége, valamint Sipőcz Jenő főpolgármester, Shvoy Lajos budapesti megyéspüspök és Vass József főprepost, népjóléti és munkaügyi miniszter.

A mauzóleum az 1920-as években (balra) és napjainkban (jobbra)

A volt Nagy Károly-birtokon álló Hegyi-kastély, mauzóleum és egykori csillagvizsgáló területe nem sokkal később a Svájci Követség Kiürítési Szállásaként működött (a területet a követség bérelte). A birtokot gyakran látogatta Carl Lutz svájci nagykövet, aki a 1942 és 1945 között több mint 100 ezer zsidót mentett meg a deportálástól. (Tiszteletére a főváros 1991-ben szobrot emelt a Dob utcában.)

Carl Lutz nevelt lánya, Agnes Hirschi többször is járt a birtokon. Visszaemlékezései szerint a II. világháború előtt a Hegyi-kastély kertje már gondozatlan volt. (Hirschit épp ez nyűgözte le a kislánykorában.) A csillagvizsgáló épülete akkor már minden bizonnyal romos állapotba került, hiszen 1847-es felépítése óta nem került sor komoly felújításra, darálómalom és raktár funkciója ezt nemigen tehetné szükségessé.

Hol vár állott, most kőhalom

Bicske a II. világháborúban jelentős stratégiai szerepet játszott. Bicskén keresztül haladt a Budapest–Bécs országút és vasútvonala, így a település a legfontosabb átkelőhely volt nyugat felé. Emellett fontos utak vezetnek Székesfehérvár és Esztergom irányába is. A bicskei intézetben csak néhány gyermek maradt, a többieket a családtagok hazavitték; a kastély nagy részét hadikórházzá alakították át. A szovjet csapatok közeledtekor a kórház nyugatra menekült. A volt Nagy Károly-birtok is minden bizonnyal teljesen kiürült a szovjetek közeledtével, amúgy sem lehetett túl nagy állandó személyzete.

1944. december 24-én a 3. Ukrán Front 18. harcokosi hadteste elfoglalta Bicskét, két nappal később pedig Esztergomot. 1945. január 2-án a német parancsnokság december 31-i döntése nyomán ellentámadásba kezdett. Január 6-án a 4. SS páncélos hadtest Wiking hadosztályához tartozó Germania ezred jelentős tüzéség felvonultatásával elérte Bicske északi részét. A támadás itt elakadt...

Bicske stratégiai jelentősége egyre nyilvánvalóbbá vált. A Budapestet körülvevő ostromgyűrűnek ez jelentette a legfontosabb pontját. A német hadvezetés ezért elhatározta, hogy délkeletről próbálja elfoglalni Bicskét, majd egyesülve az északról támadó, azaz Budapestről kitorő erőkkel, megerősíti a község védelmét.

1945. január 7-e és 11-e között a szovjet csapatok több mint 30 rohamot vertek vissza, így nem sikerülhetett az áttörés Budapest felé, január 12-étől már a németeknek kellett védekezniük. Eközben Pest már elesett, s a Duna-hidak felrobbantása után a német egységeket Budán vonták össze. A német haditerv szerint a fővárosi csapatok felmentése végett mindenképp meg kellett nyitni az utat Budapest felé, az átcsoportosított erőkkel január 18-án indult az újabb támadás Bicske ellen, s még aznap áttörték a szovjet védelmet. Néhány napon belül a szovjet front válságos helyzetbe került, a németek helyenként 30 km-t nyomultak előre. Január 22-én Bicske lakosságát kitelepítették Biára és Torbágyra, valamint Etyekre és Sós-kútra. (A kitelepített bicskiek csak március 23-án térhettek haza.) A német támadás ereje végső soron nem volt elegendő, február 13-án a szovjet csapatok elfoglalták Budapestet.

A visszatérő lakosoknak Bicske aláaknázott határain keresztül kellett hazatérniük. A házak nagy része romokban állt, élelem nem volt, az állatok elpusztultak, a szántás megkezdésére az aknák miatt esély sem volt. A bicskei Batthyány-kastély igen sok sérülést szenvedett a háború alatt. (A főváros 1948-ban kezdte meg újjáépítését, 1953-ban részleges, 1983–89 között pedig teljes műemléki felújításra került sor. A kastélyba visszaköltöző gyermekotthon 1953-tól Kossuth Zsuzsanna nevét viseli.)

A harcok a magasan fekvő Galagonyás-dombon, a volt Nagy Károly-birtokon sem maradtak el. A Hegyi-kastély minden bizonnyal fontos állás lehetett bármely fél számára. A birtok teljes tüzéségi átvizsgálása a csaták befejeződése óta nem történt meg. A háború után mindenesetre több, a Hegyi-kastély környékén meghalt katona exhumálására került sor.

Itt jegyezzük meg, hogy a Hegyi-kastélyból föld alatti alagút mehetett a Batthyány-kastélyhoz, illetve Zsámbék és Székesfehérvár irányába. Az alagút létét semmi sem bizonyítja, csupán néhány nem teljesen pontos visszaemlékezés. Az alagútról mindenesetre sem korabeli feljegyzésekből, sem régészeti feltárásból nem értesülhetünk, utóbbira a Hegyi-kastély területén még soha nem került sor. Sokak szerint az alagút Batthyány-kastélynál végződő részét a németek lőszerraktárnak használták, amit visszavonuláskor berobbantottak. Bármilyen is legyen a Hegyi-kastély alagútjával kap-

csolatban az igazság, néha, egy-egy közeli építkezéskor felbukkanó üreg, „alagútrészlet” fel-feléleszti az alagút máig megoldatlan legendáját...

A szomszédos települések világháborút követően házaikat újjáépíteni kívánó lakossága nemcsak a Hegyi-kastély berendezési tárgyairól, de magáról az épületről is gondoskodott. A Nagy Károly építtette csillagvizsgálóról sem feledkeztek meg. Néhány évvel a háború lezárását követően az arra látogató a negyvenes évek elején még követségi szállásként szolgáló Hegyi-kastélyból már csak kisebb kőhalmokat láthatott. Attól nem messze pedig ott állt a csillagvizsgálónak pincéig lecsupaszított épülete. A középső torony megmaradt...

Az ideiglenesen Bicskén állomásozók

A II. világháborút követően a birtok a következőképp festhetett: a kőfal, a kútház a többi kiszolgáló épülettel, valamint a gazdasági épületek teljes egészében eltűntek, legfeljebb egy-egy kődarab maradt belőlük, amikkel csak elhelyezkedésük volt beazonosítható. A világszínvonalúnak épített csillagvizsgáló épületéből és három tornyából csak a legnagyobb torony maradt meg, míg a Hegyi-kastély szintén kőhalommá vált, darabjait igyekeztek mihamarabb hasznosítani. Egyedül a mauzóleum falai vészelték át kisebb károsodásokkal a háborút. (A köveket hasznosíthatók nyilván szívesebben bontották el a többi épületet, mint a mauzóleumot.)

A birtokkal a következő évtizedekben nem történt nagyobb változás, legfeljebb egy, a birtokon álló, különleges technikai megoldású kerek kút szétbontása és lebetonozása történt meg, illetve a megmaradt, bejárati kapu került el a birtokról, mielőtt ellopnák. 1974–75-ben aztán a TIT Bicske Járási Szervezete részletes tervekkel dolgozott ki a csillagvizsgáló újjáépítésére, a mauzóleum hasznosítására. (Erről később még szólnunk.)

Végre úgy tűnt, hogy talán történhet valami pozitív Nagy Károly hagyatékával. 1980-ban a VÁTTI (Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) szakértője vizsgálta meg a területet, végzett állapotfelmérést és tett javaslatot a TIT-tervek elfogadására. Aztán történt valami.

1985-ben a Bicskei Rendőrkapitányság Bűnügyi Osztálya ismeretlen tettes ellen indított nyomozást, mivel „Bicske község határában az ún. Hegyi-kastély elnevezésű területen lévő 19. századbeli csillagda és Batthyány-mauzóleum építmények az utób-

A csillagvizsgáló megmaradt tornya az ötvenes években. A műemléknek nyilvánított romos épületet mára teljesen körbenőtte a bozót

bi időben ismeretlen körülmények között megrongálódtak. Feltehető, hogy a rongálódás abból ered, hogy a mauzózeum egyik szárnyát megbontották, míg a másik szárnyát felgyújtották.” A nyomozás során igazságügyi szakértőt kértek fel.

Az első helyszínelés során megállapítást nyert, hogy a „mauzózeum, valamint a bicskei Csillagda falát megbontották, az onnan nyert téglát a közvetlen közelben más célokra felhasználták, továbbá a Csillagda körüli drótkerítést lebontották, annak betonoszlopait felszedték, és a Mauzózeum egyik szárnyát elbontották.” A rendőrség igen komolyan kezelte a rongálás ügyét.

A Rákóczi Mgtsz kezelésében álló, állami tulajdonú birtok állapotának felméréséből kiderült, hogy a legnagyobb károsodást a mauzózeum szenvedte, ami az évtizedes „elhasználódás” mellett annak „erőszakos bontásából” is adódott. A mauzózeum északi szárnyát teljesen lebontották; a déli szárnyat kiégették, a födém leégett, ablaka, ajtaja kiégett. A középső traktus északi párkányát leölték, lebontották, a párkányt a déli oldalon a kiégett oldalszárny súlyosan megrongálta.

Az ügy szempontjából talán a legfontosabbat még nem említettem: a birtokon akkor a „hazánkban ideiglenesen állomásozó baráti szovjet erők” egy alakulata tartózkodott. Egy beszámoló szerint: „Azt láttuk, hogy ahol korábban a sátraik voltak, az azok között vezető utak bontott téglával voltak lerakva. (...) A nem messze lévő mauzózeum egyik szárnya is le volt bontva. A táborban található téglák ebből a bontásból származhattak. A másik szárnya a mauzóleumnak ekkor még ép volt, ott egy idős férfi lakott. (...) 1985 áprilisában azt tapasztaltuk, hogy lakrésze teljes egészében ki van égve.”

A mauzóleumot épp korábbi viszonylag jó állapota miatt a háború utáni időkben kisebb-nagyobb megszakításokkal végig „lakták”.

A szakértői vizsgálat megállapította, hogy a mauzózeum és a csillagda élet- és balesetveszélyesek, műszakilag a teljes tönkremenetel előtti állapotban vannak. A csillagda esetében a rombolás nem bizonyítható, a mauzóleumnál azonban teljesen egyértelmű a beavatkozás. Ez a beavatkozás „azért nem nevezhető bontásnak, mert a bontás bizonyos szakszerűséget feltételező művelet, amely ilyen esetekben az értékes faragott építészeti tagozatokat megkíméli, itt azonban goromba, pusztító jellegű rombolásról van szó.” A déli szárnyban emellett a tűzvész nyomai is egyértelműen mutatkoztak. A felkért szakértő az okozott kárt 1985-ben 730 ezer forintra becsülte.

Egészen világos, hogy ki vagy kik voltak az elkövetők, kik rombolták le a mauzóleum északi és gyújtották fel a déli szárnyát. Úgyhogy az elkövető végül is ismeretlen maradt.

Ha volt pozitív hozadéka a szovjet alakulat ottlétével egy időben bekövetkező vandalizmusnak, akkor csak azt említhetjük, hogy a mauzózeum építése után majd' másfél évszázaddal megtörtént az épület részletes felmérése és leírása, a Pollack stílusát kristálytisztán magán viselő épületet a rombolás után a lehetőségekhez mérten helyreállították. (A kövek pótlására sok helyütt anyagi okokból a bevett eljárásnak megfelelően betont használtak.)

Csillagdából csillagfürkészsde

A bicskei amatőrcsillagászok, történészek, könyvtárosok fogtak össze először azért, hogy a Nagy Károly-birtoknak végre ne csak múltja, jövője is legyen. 1971-ben születtek az első tervek, 1974–75-re a TTT Bicskei Járási Szervezete a részletes tervek után vállalkozott rá, hogy gazdája és felhasználója legyen a parknak. (Az üdülési-

fejlesztési tervben a csillagvizsgáló épületének helyreállítása is szerepelt, így a kezdeményezést a TIT felkarolhatta.) 1985-re (nem utolsósorban a mauzóleum lerombolásának hatására) az Országos Műemléki Felügyelőség (később Országos Műemléki Hivatal, ma Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) közreműködésével elkészült egy nagyszabású tervdokumentáció, mely felölelte a park és a csillagda hasznosítását.

A tervek hivatkoznak a hetvenes évek elején még csak tervezett M1-es autópálya közelségére, így a park megközelíthetőségére, valamint az épületek műemléki értékére.

A park területét a pénzügyi lehetőségektől függően kétféle változatban tervezték meg. A költségkímélő verzió egy kisebb területet jelentett, ami a csillagda, a mauzóleum és a Hegyi-kastély területeit öleli csak fel, míg a nagyobb a korábbi teljes birtok helyreállítását, a birtokhatároló kőfal visszaépítését tűzte ki célul. Utazzunk hát el egy alternatív jövőbe, nézzünk körül a birtokon, mit látnánk a TIT-tervek alapján. Jövőbe, mert ma a birtok egy dzsungelre hasonlít leginkább, melyben itt-ott kőhalmoakat találunk, alternatívba azért, mert a terv olyan formában már biztosan nem valósul meg.

A csillagásztábor résztvevői a budapesti Széna téren találkoznak. Különbusszal indulunk Bicskére. Az M1-es autópályán haladunk, a sövényvel körülvett Nagy Károly-birtok előtt állunk meg. Gyalog térünk be a birtok mellett létesített kempingbe, s ott az előre lefoglalt motelben foglaljuk el szobáinkat. Az első eligazításig néhányan a birtokra mennek körülnézni, néhányan a szobáikban beszélgetnek, s vannak, akik betérnek a motel melletti kis bisztróba. Még aznap délután körülnézünk a birtokon. (Szerencsére sikerült elintézni, hogy a táborosok a birtokon tölthessék hálózásaikkal az éjszakát, bár még így is bezavar a néhányszor tíz méterre fekvő kemping.)

A parkban sétálva látjuk, hogy az utak vonalát egy 1884-es felmérés alapján állították helyre, hol földutakon, hol aprókavicsos sétautakon járunk. De igazából mindnyájunkat az egyre közeledő csillagvizsgáló fog meg.

Egy hetvenes években tervezett épületet látunk, melynek falai az eredeti csillagda alapjaira épültek. Az egyetlen, amit helyreállítottak, a csillagvizsgáló megmaradt tornya. (Azért nem teljesen, egy szinttel lesüllyesztették.) A torony tetején ott fénylik a rézkupola. Mellette pedig a kétszintes (pince, földszint) épület. Azért teljes igazsággal nem nevezhetjük kétszintesnek az épületet. A földszintet inkább egy teraszként kell elképzelni, a termék a pincében vannak. A teraszt néhány omladozó fal veszi körül, jelezvén, hogy korábban még falak voltak itt. Ezt a teraszt (360 négyzetméter) kőburkolat fedi, s a legmegkapóbb látványt a közepén álló hatalmas üvegpiramis nyújtja. A korábban a középső tornyot oldalról határoló másik két torony ma egy fedett, csillagtérképek bemutatására épített, az ere-

A Polaris Csillagvizsgáló szakkörösei a Hegyi-kastély helyén 2004 tavaszán jelképes feliratot helyeztek el: „Műemlék. Nagy Károly – Hegyi-kastély. Épült a XIX. században.”

detinél sokkal alacsonyabb felépítmény, az egyik betonból, a másik üvegkockákból épült. A korábbi főbejáratnál egy kőkiállítást csodálhat meg az érdeklődő. A korábbi passage-szárnyak egyikén lépünk be az épületbe, azaz az omladozó hatásban felépített falakkal körülvett teraszra.

A „főbejáratnál” lévő kőkiállítás és az üvegpiramis között egy nagy „mágneses iránytűt” építettek a burkolatba. Igen megkapó látvány... A két kis toronyban a déli, illetve az északi éggömb térképét csodálhatjuk meg, a középső toronyban egy csillagászati szakkörnek helyet adó termet láthatunk. (Sötétedés előtt itt lesznek majd kisebb előadások azok számára, akik a toronyban szeretnének észlelni, 15 embernél több kényelmesen nemigen fér el benne ugyanis.) A kupolát kívülről közelíthetjük meg, a kis tornyok irányából lépcső vezet oda. Belépve a toronyban még egy létrán is fel kell másznunk, hogy a távcső szintjére érkezzünk. Bemutató csillagvizsgálóban vagy ahogy most nevezik, csillagfürkészdében vagyunk, középpont egy refraktort látunk. (Ennél részletesebben nemigen dolgozták ki a terveket a kupolára vonatkozóan.)

Most menjünk le a pincébe (alagsorba)! Az eredeti főbejárat alatti részen egy előadóteret látunk, mögötte pedig az üvegpiramis alatti „fókuszáló kísérleti térbevilágítót”. Ahogy a toronyhoz közeledünk, egy optikai modellező rész mellett haladunk el, a torony alagsori részében egy 16 négyzetméteres műszertár kapott helyet. A melléktornyokban korábbi „világmodelleket” tekinthetünk meg. A nevelőtanár irodája, a mosdók és a szertár a passage-szárnyak alagsori részében kaptak helyet.

Háromnegyed óra múlva vacsora lesz a kempingben és még több épület hátravan! A mauzóleum csak pár méter innen. Ránézve, mintha az időben ugrottunk volna vissza. Közeledve azért felismerhetők azok a nyomok, amik elárulják, hogy az épület bizony átélte azon viszontagságos évtizedeket, melyekről a bejáratnál kapott prospektusban olvashattunk, a felújítás azonban ragyogóan sikerült, mintha a Nemzeti Múzeumot látnánk kicsiben... Belépve egy kiállítóteret látunk, a falakon egy Nagy Károllyal kapcsolatos kiállítás, középen egy eredeti bicskei távcső, mögötte pedig az első magyar nyelvű földgömb és éggömb kapott helyet. Az oldalszárnyakban „Nagy Károly Emlékszobát”, illetve egy „Kutatószobát” rendeztek be.

Most induljunk a Hegyi-kastély felé. Gesztenyefák mellett haladunk el, amikor a kastély helyén egy faegyüttest veszünk észre. A korábbi terasz helyét két tiszafa érzékelteti, a kastély falait szorosan egymás mellé ültetett tuják érzékeltetik. A kastélyba is be tudunk lépni, az ajtók helyén kihagytak egy-egy fát a sorból. A kastély főbejáratát egy felépített kőkapuzat érzékelteti.

A kastély előtt a korábbi kocsiforduló helyén virágórát látunk (mint megtudjuk, ide korábban szökőkutat terveztek, ami végül nem épült meg). A parkban egyébként létesítettek egy sárkányeregető rétet és egy golfpályát is.

Hasznosíthatóság

A terveket már akkor irreálisnak tartották a szakértők, jelezvén, hogy a TIT-nek nincsenek anyagi forrásai arra, hogy egyedül belevágjon egy ilyen nagymérvű beruházásba. Állami támogatás elnyeréséhez pedig további, sokkal részletesebb tervekre lett volna szükség. (Fenntartási költségbecslés, kempingépítés költségei, tervezett bevétel és kiadás stb.) Az állam általában sem ad pénzt egy ilyen nagy rizikóval építendő beruházásra. Ezért a terveket lépésről lépésre kellett volna (és kellene!) pályáztatni, így a támogatás is könnyebben csurranhat. Például első lépésként elég lenne csak a to-

rony helyreállítására pályáznai, lehetőleg az önkormányzattal közösen. Ha a torony helyreállítása után megindul valamiféle élet Bicskén, sokkal könnyebb elnyerni az újabb támogatást. Ha viszont nem, az állam is kevesebbet veszít (de a ma is életveszélyes torony helyreállítása legalább megtörténik).

A bicskei Nagy Károly-birtok helyreállításának és hasznosításának lehetőségeivel a Magyar AmatőrCsillagászati Társaság, később pedig a Magyar Csillagászati Egyesület is foglalkozott, ám az induláshoz szükséges kezdőtőke hiányában egyik szervezet sem kívánt belevágni a meglehetősen nagy projektbe.

Nagy Károly hagyatéka

A 19. század valószínűleg legnagyobb magyar tudományos ismeretterjesztőjének, Nagy Károlynak a hagyatékát saját kiadványai mellett ma az a több tucat, még fellelhető műszer és az a több száz könyv jelenti, melyek egykor a bicskei csillagvizsgáló épületében sorakoztak, melyekkel a tervszerű észlelés soha nem kezdődhetett meg. Bicske a 19. században gazdagabb lett egy kastéllyal, egy mauzóleummal és egy csillagdával, a 20. században pedig szegényebb. Noha azóta a többi épületet lerombolták, a három épület műemléki védeltséget kapott. Igaz, ebből már csak kettő létezik, a műemlékként nyilvántartott Hegyi-kastélyból legfeljebb egy fura, dimbes-dombos terület maradt meg csupán. Tényleg olyan sok műemlékünk van, hogy ennyire megengedhetjük a nemtörődömséget?

A legfontosabb műszerekkel hasonló a helyzet. Mára működésképtelen, de még felújítható állapotban az Országos Műszaki Múzeumban várják a... talán már nem várnak semmit.

A műemlék Hegyi-kastély tehát már nem létezik, bár egy régészeti feltárás során bizonyosan sok töredéke kerülhetne elő a földből. A műemlék csillagvizsgáló egyetlen tornya e sorok írásakor még áll, turistaösvényen megközelíthető, életveszélyes, bármikor összeomolhat. A műemlék mauzóleumot ugyan 1985-ben helyreállították, amennyire lehetett, de azóta már fák nőnek falai között.

Vajon most milyen verset írna Vörösmarty, ha újra ellátogathatna a bicskei birtokra?

A bicskei 19 cm-es Plössl-refraktor és más régi távcsövek az Országos Műszaki Múzeum raktárában

HORVAI FERENC

Krakkópuszta

A Cserhát egyik eldugott erdőségében elhagyatott, a lehetőségekhez képest mégis gondozott temetőre bukkanunk. Krakkópuszta temetőjében járunk, ahol két jeles tudománypártoló síremlékét keressük. Itt nyugszik Podmaniczky Géza (1839–1923) és felesége, Dégenfeld Schomburg Berta (1843–1928), a kiskartali csillagvizsgáló alapítója. A különös elnevezésű puszta ma már lakatlan, egyedül a közeli vadászházban van élet. A 21-es főútról Lucfalva felé autózva ejtethjük útba a Podmaniczkyak síremlékét.

A Podmaniczky házaspár neve számunkra összeforrt az Aszód melletti Kiskartalon létesített magán-csillagvizsgálójukkal. A dobkupolás „észlelde” 1886-ban készült el, és nagyjából negyed századon át zajlott benne többé-kevésbé folyamatos munka. A gyönyörű szép, 7 hüvelykes Cooke-refraktorral olyan jeles észlelők folytattak megfigyeléseket, mint Kövesligethy Radó, Wonaszek Antal vagy Marczell György. Elsősorban a fiatalon elhunyt Wonaszek Antal bolygóészlelései érdemelnek említést – az ő nevéhez fűződnek az intézmény saját kiadványai is, melyekhez ma már nagyon nehéz hozzáférni. A távcsöves megfigyelésekben és a meteorészlelésekben az alapítók, Podmaniczky Géza és Schomburg Berta is részt vett, alkalmanként „úri észlelők”, Tisza István vagy Gyulai Pál társaságában...

Dégenfeld Schomburg Berta személyében az egyik első hazai szupernóva-felfedezőt tisztelhetjük: 1885. augusztus 22-én Kövesligethy Radó társaságában függetlenül figyelt fel az M31-ben felrobbant S And-ra, mely később a legelső ismert extragalaktikus szupernóvaként vonult be tudományágunk történetébe.

A kiskartali csillagvizsgálót az 1920-as évek elején lebontották, műszereit a Svábhegyen létesített, Ógyalláról menekült Konkoly Observatóriumnak ajándékozták.

A házaspár krakkópusztai nyugalóhelyét Vargha Domokosné, az MTA CSKI nyugalmazott könyvtárosa kutatta fel. A meglehetősen elhanyagolt sírt a 90-es években fosztogatók feltörték. A síremléket 2000-ban a Nemzeti Panteon Alapítvány támogatásával – Márton Józsefnek köszönhetően – szépen felújították.

A krakkópusztai Podmaniczky-síremlék

A kiskartali csillagvizsgáló

Könyvajánlat

Chapman, Allen: Istenek az égen. Csillagászat, vallás és kultúra az ókortól a reneszánszig. Gold Book Kiadó, 319 o.

Az ismert angol szerző – a művelődéstörténet kutatója –, előszeretettel foglalkozik a csillagászat történetével, elsősorban a csillagászati kutatások, vizsgálatok eszmétörténeti háttérével. Ez a mű, egészét tekintve, a csillagászat története igen bőséges művelődéstörténeti háttérbe ágyazva, nagyjából Newton koráig terjedően. Chapman azonban ennél messzebb megy. Nem is titkoltan azt igyekszik bizonyítani, hogy az egyistenhiten alapuló vallásos szemlélet nem áll ellentétben a természettudománnyal, sőt voltaképpen ebből bontakozott ki a modern tudomány. Másrészt megpróbálja kimutatni, hogy a világvallások egyházai (keresztény, mohamedán, zsidó) nem hátráltatták a tudomány fejlődését.

Az utóbbi félévszázad során, elsősorban Európa keleti felében, a magát „szocializmus”-nak nevező abszolutizmus világmépeének terjesztése és hatalmának biztosítása érdekében minden erővel egy vallás- és egyházellenes szellemet próbált besulykolni. Ez a jobbára ferdítésekből és valótlanágokból összetákolt szemlélet, amely nagyrészt még a „felvilágosodás” korának mechanikus materializmusán és durva antiklerikalizmusán alapult, bár szelidebb formában, de Európa nyugati felén és az USA-ban is hatott (l. pl. J. Bernal írásait.). Allan Chapman könyve most ennek a „világnézeti harcnak” a megfordítottjával próbálkozik. És e téren kissé túllő a célon, ami még az ilyenféle vitákban és kérdésekben kevéssé járatos olvasónak is feltűnik. (Ezt maga a szerző is érezhette, mert könyve végén megpróbál kihátrálni némileg ortodox felfogásából.)

Nem csak feltűnő, de zavaró is ez az irányzat, mivel nem egy helyen a túlzott „hitbuzgalmi” részletek elnyomják az egyébként érdekes mondanivalót. Tény ui. hogy Allan Chapman érdekes gondolatokat vet fel, és nem egy részletben „helyére teszi” a materialistának nevezett világnézeti reklám-irodalom tudatos ferdítéseit. (Pl. leszögezi, hogy a szomorú sorsú Giordano Bruno végzetét *nem* tudományos nézete, hanem hitbeli eretneksége okozta.) Kétségtelenül érdekes és értékes részletek, amelyek a tudományos eredmények kulturális háttérét világítják meg. Nagy kár, hogy a jól végigvezetett tudománytörténeti fejtegetést apróbb-nagyobb pontatlanságok zavarják meg.

Sajnos ezeket a pontatlanságokat tovább fokozza a fordító (Tamás Gábor) kimondottan rossz munkája, és a szakmai ellenőr (Békési József) látható hozzá nem értése. Csupán egy elrettentő példa: a 68. oldalon arról értesülünk, hogy a denderai állatövfreskó „a denderai templom plafonján” látható (a köznyelvi kifejezés nagyon bántó itt, hiszen egy templomnak mennyezete van). Az ám – az állatöv! A könyvben végig zodiakust olvashatunk, ámbár az égbolt e nevezetes övezetét nálunk vagy két évszázada állatövnek nevezik. Mint ahogyan az asztrolábként sokszor emlegetett műszert is a hazai szakirodalom *asztrolábium*ként ismeri. Ezt a bakit még megmagyarázhatjuk azzal a ténnyel, hogy a műszert angol nyelven valóban astrolabe-nak írják. Arra már csak hosszabb etimológiai megfontolás után sikerült rájönnöm, hogy a trikvetum nevű műszert miért keresztelték át „Ptolemaiosz mércéjé”-nek, holott a szakirodalomban ez a megnevezés vagy 500 éve nem használatos, és van jó magyar neve is: *háromszáras szögmérő*. (A középkori latinságban az eszközt „regula Ptolemaei”-ként emlegették, ebből az angolok a „Ptolemy’s ruler”-t alkották, és az *irányvonalzót* jelentő „ruler”-t

fordították mércének.) Minderre azonban a szakmai ellenőrnek kellett volna rájönnie! Az már csak mulatságos, hogy C. Scheiner páter Napról írt híres könyvének latin címét, a „Rosa ursinā”-t azaz a „Medvék rózsájá”-t a 240. oldalon „Medvék rózsafüzéré”-nek írták. (Minek a mackónak rózsafüzér?)

Ezek apró hibáknak tűnnek, egyenként talán nem is lennének nagyon zavaróak, de együttesen szomorúan jellemzik a magyar átültetés színvonalát.

Kinek ajánlhatjuk tehát Allan Chapman művének magyar fordítását? Elsősorban azoknak, akik szeretnek olvasás közben a szerzővel vitatkozni, és vérnyomásuknak nem rossz egy kis bosszankodás.

Bartha Lajos

Hoskin, Michael: A csillagászat története. Magyar Világ Kiadó, 2004, 136 o.

A kis zsebkönyv formájú munka hitelességét a szerző szakmai hírneve biztosítja. Jellegét pedig az eredeti angol cím mutatja: „A csillagászat története. Egy nagyon tömör bevezetés (A very short introduction)”. Valóban, a csillagászat történetének jeles kutatója – aki egyébként a stellárasztrónómia terén vált ismertté – addig tömörítette a témát, amíg végül csak mérföldkövek maradtak meg az asztrónómia évezredes múltjából.

A szerző a késői kőkorszak tájolt temetkezéseivel indít, átrobog a mezopotámiai csillagászatot, kissé bővebben szól a görög bolygórendszer-modellekről, megemlíti a középkori csillagászatot, ide sorolva Kopernikusz munkáját is, majd jóval bővebben ír a modern csillagászat kialakulásáról, és a könyvecskének közel a felét a newtoni korszak, valamint a stellárasztrónómia kialakulásának szenteli. Az asztrófizika és az extragalaktikus csillagászat számára már nem jut hely a könyvben, mint ahogyan a legutóbbi öt évtized sincs képviselve.

Nem vitás, hogy Hoskin gondolat-gazdag, szellemes szerző, aki helyenként egy-egy jól megfogalmazott mondattal nem csak eligazít, de esetleg gondolatokat is ébreszt. Az sem vitás azonban, hogy a művet elsősorban olyan olvasóknak szánta, akik egy-egy részletkérdés alaposabb megismeréséhez csak felnyúlnak a könyvespolcukra, és a tucatnyi történeti munka közül kiemelik a megfelelőt. Sajnos a magyarországi érdeklődőnek ez ritkán áll módjában. Éppen ezért elgondolkodtató, kiknek is szánták a magyar fordítást? A csillagászat történetének akár csak vázlatos megismeréséhez kevés, bevezetesként egy lexikális munkához sok.

Mégis jó szívvel ajánlhatjuk mindazok számára, akik nem sajnálják a költséget csillagászati tárgyú könyvgyűjteményük kiegészítésére. Különösen érdekes a Newton koráról szóló fejezet, amely itt angol szemszögből mutatja be az égimechanika nagy korszakát. A magyar nyelvű irodalom e korból a francia, majd a német matematikus-csillagászok munkáját hangsúlyozza. Hoskin néhány rövid történetkével rávilágít a newtoni mechanika előzményeire és az angliai csillagászat eredményeire. Érdekes és tanulságos is néhány részlet a csillagrendszerek felépítésére vonatkozó első találgatásokról – mert másnak még nem nevezhetők –, Herschel egzakt méréseinek felemlítéséig. Úgy hiszem azonban, hogy ezeknek a részleteknek elhagyása, vagy rövidítése az asztrófizika javára hasznos lett volna.

A fordítás (Straky Zoltán munkája) meglehetősen szürke, nem mutat fel bőséges szókészletet, de durvább hibákat sem tartalmaz. Megfelelő szakmai ellenőrzés azonban ennél a kötetnél sem ártott volna.

Bartha Lajos

A Föld nevű bolygóval együtt több mint tízmillió magyar rója a köröket a Nap nevű csillag körül, továbbá – ahogy mondani szokás – magyarokat a „világ” bármely pontján lehet találni, azonban ez már nem igaz a Világegyetem bármely pontjára. A cím tehát kissé félrevezető lehet azok számára, akik a magyarság „kirajzására” kíváncsiak, azonban a csillagászok és csillagászok pontosan tudják, miről van szó. Ebben a könyvben azokról a magyarokról esik szó, akiknek legalább a neve felkerült az égre akár új égitestek felfedezőjeként, akár úgy, hogy a hálás utókor vagy a hálás kortársak egy-egy égitestet, bolygóformációt elneveztek róluk. Előadások, távcsöves bemutatók vissza-visszatérő témája az, hogy milyen módon lehet elnevezni égitesteket személyekről, kinek van erre joga, felhatalmazása – egyáltalán miként működik a csillagászatban ez égitest-elnevezések bo-

nyolult rendszere. Ez a könyv többek között ennek megismeréséhez nyújt segítséget.

A kötet nagyobbik felében a magyar vonatkozású kisbolygók történetét olvashatjuk: megismerkedhetünk a planetodiákkal kapcsolatos legfontosabb ismeretekkel, a hazai kisbolygó kutatási programokkal, és természetesen nemzetközi kitekintést is kapunk. Amit eddig tudtunk, amiről eddig olvastunk itt-ott elszórva, azt most gondosan összeszedve, rendszerezve tárja elénk a szerző, aki maga is egyik hajtómotorja a jelenleg folyó hazai kisbolygó kutató programnak. Jó újrólvasni, hogy olyan kisbolygókat, mint pl. a Bartók, a Liszt, a Teller stb. nem magyar felfedezők nevezték el, hanem más nációkhoz tartozó csillagászok, akik nagyra értékelték e jeles személyek tevékenységét. Alapos összefoglalót kapunk a magyar vonatkozású üstökösökről is – bár sajnos nincs annyi belőlük, mint a kisbolygókból. A Whipple–Bernasconi–Kulin jól ismert története mellett a „magyar bajnok”, Lovas Miklós kométájáról olvashatunk (mind az ötről), valamint olyan egzotikumokról, mint az 1618-as „magyar” üstökös-ről, vagy amatőr csillagászaink független (bár sajnos megkésett) felfedezéseiről.

Szupernóvák terén zömmel Lovas Miklós felfedezéseit ismerhetjük meg, de az eddigi három független amatőr SN-felfedezésről is olvashatunk: gróf Dégenfeld Schomburg Berta (1885), Bakos Gáspár és Sztikay Gábor (1994), Berkó Ernő (1999). Független nóva-felfedezéseink listája sem túl hosszú: Komáromi-Kacz Endre (1918), Szabó Ernő (1920) és Keszthelyi Sándor (1975) észleléseinek krónikáját böngészhetjük.

Négy égitest visel magyar kráterneveket: a Hold, a Merkúr, a Vénusz és a Mars. A kráterlista lehetne hosszabb is... A kötet címlapját mindenesetre egy nagyon szép, magyar készítésű holdfotó díszíti: Éder Iván felvétele. A célkeresztet, akarom mondani a borítót Taracsák Gábor tervezte – hogy melyik kráter került a célkeresztbe, azt már olvasóinknak kell kinyomozniuk.

Csillagnévért vagy holdtelekért a világnak ne adjunk ki pénzt, ez a kötet azonban sokszorosan megéri az 1500 Ft-os befektetést.

Kocsis Beáta